

Нишаранов Н.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК АБАЛЫ ТУУРАЛУУ
КЫСКАЧА МААЛЫМАТ**

Нишаранов Н.

**КРАТКАЯ ИНФОРМАЦИЯ О СОСТОЯНИИ ЭКОНОМИКИ
КЫРГЫЗСТАНА**

N. Nisharapov

ANALYSIS ON THE ECONOMIC SITUATION OF KYRGYZSTAN

УДК: 33:006.48

Макалада Кыргызстандын экономикалык абалына талдоо жасалат.

В статье делается анализ на экономическое состояние Кыргызстана.

The article makes an analysis on the economic situation in Kyrgyzstan.

Кыргызстан – чийки зат өлкөсү эле...

1991-жылы Кыргызстан өзүнүн эгемендүүлүгүн алгандан кийин өз алдынча көз каранды эмес мамлекет катары калыптана баштады. Адегенде саясий, маданий жактан өнүгүүнүн башатын аныктады. Ал эми, экономикалык жактан өнүгүү жагдайы кандай багытка бет алды, аны өзүнчө сөз кылуу туура.

Союз кезинде Кыргызстандын экономикасы бүткүл союздук экономиканын эң негизгилеринен болуп саналчу. Советтик планга ылайык, Кыргызстандын экономикасы башка өлкөлөр менен өз ара тыгыз байланышта болгон жана алардын баары бири-бирине көз каранды эле. Ал кезде Кыргызстан негизинен сырьенун булагы болуп, СССРдин курамындагы башка өлкөлөргө товарларды жеткирип турган. Ал эми Союз тарагандан кийин бардык экономикалык байланыштар үзүлүп, жаңы эркин өлкөлөр өз арабасын тарта башташты. Кыргызстан болсо экономика маселесине арналган эл аралык жыйындарга активдүү катышып, "Орто Азиядагы демократиялык аралча" деп аталып, батыштагы санаалаштардын мактоосуна татууга үлгүрдү. Эми ушул "демократиялуу өлкөнүн" экономикалык абалына бир аз токтололу.

Өз эркиндигине ээ болгон алгачкы 10 жылдыкта эле Кыргызстан сырттан 1,7 миллиард АКШ долларын жардам катары алган. Бул КМШ өлкөлөрүнө салыштырмалуу, сырттан алган эң чоң суммадагы жардам болуп саналат. Мындай жардамдар белгилүү бир "экономикалык реформаларды" жүргүзүүгө багытталып жатты. Маселен, ишканаларды менчиктештирүү "ийгиликтүү" болду. Айтсак, 1995-жылы иш жүргүзгөн 53 миңден ашуун ишканалардын дээрлик 60%(пайызы) жеке менчикке айланды. Ал эми бул көрсөткүч 2009-жылы 90%(пайызга) жетти.

Ишкерчилик өнүгүү менен турмушубуз

оңолдубу?

1996-жылы Кыргызстан Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюмуна мүчө болуп кирди. Бирок, ошол кездерде эле ички дүң продукциянын көлөмү азайып, өлкөдө жакырчылык күчөп баратканы байкалып турган. Улуттук киреше 1992-жылы 1991-жылга салыштырмалуу 26% (пайызга), өндүрүш тармагы 27% (пайызга), айыл чарба өндүрүшү 14% (пайызга) төмөндөдү. Бул көрүнүш кийинки жылдары дагы эле улана берди.

"Кыргызстан мамлекети Батыш өлкөлөрүнө салыштырмалуу тейлөө тармагы ички өндүрүштүн булагы катары кабыл алынуучу деңгээлге өтүшү керек", - дешет экономикалык серепчилер. Буга ылайык, бүгүнкү күнү бул тармактын өнүгүшүнө Кыргызстанда керектүү шарттар каралгандыгын белгилешет алар.

Кыргызстанды артка тартып жаткан нерсе - экономикада белгиленген бир пландын жоктугу болуп саналат. Өлкөнүн экономикасы комплекстүү мамилеге, перспективдүү багыттарга муктаж болуп турган чакта мурунку өлкө жетекчилери статистикалык маалыматтарды жыйноо жана долбоорлорду кароо менен алек болушкан.

Мындан тышкары жалпысынан өлкөбүздүн экономикасы түзүмдүк өзгөрүүлөргө да дуушар болду. Тактап айтканда, СССР маалында колдонулуп келген эски өндүрүш жабыркады. Анын ордуна жаңы тармак пайда болуп, анын потенциалын эч ким болжой да албады. Экономикадагы децентрализация процесси экономикалык масштабдын кескин түрдө кыскарышына алып келди. Бирок, Кыргызстан акырындап программалоо жана текстиль өндүрүшүндө лидер болуп чыгууга жетишти. Экономикалык көрсөткүчтүн жаңы багыты болуп ишкерлик тармагы жанданды. "Көпчүлүк өнүккөн өлкөлөрдө элдин жашоо-турмушунун оңолушуна дал ушул тармак өз таасирин тийгизет да", - деп ага үмүт арттык.

Ошентип, ишкерчилик өнүктү, бирок турмушубуз оңолдубу?

Маалыматтар боюнча азыркы учурда Кыргызстанда ар кайсы тармактарда өз ишмердүүлүгүн жүргүзүп жаткан 37 миңден ашуун ишкер бар.

Өзүбүздө олуттуу ресурстардын жоктугу,

Союздук бюджеттен бөлүнүүчү дотациялардан ажыроо тыштан көбүрөөк карыз алуу зарылдыгын жаратты. "Сырттан тартылган кредиттик каражаттар экономика, айыл чарба, транспорт, коммуникация, өнөр-жай, энергетика, билим берүү, саламаттык сактоо, мамлекеттик башкаруу сыяктуу тармактарды жана жеке секторду өнүктүрүүгө, реформалоого жумшалды" дешкени менен, бул тармактардын өнүгүп кеткенинин деле белгиси байкалган жок.

Өлкөнүн тышкы карызын тескөөчү орточо мөөнөттүк стратегия иштеп чыгуу зарылдыгы алдыда турат.

Ошол эле учурда каражаттардын басымдуу бөлүгү, болжол менен алганда, 33%(пайызы) бюджетти жана улуттук валютаны колдоого жиберилгенинен коомчулук кабардарбы?..

Бул жерде карыз алуу боюнча координацияланган саясаттын жоктугунан жана баштапкы этаптарда бул тармактагы тажрыйбанын жоктугунан тышкы карызды начар башкаруу, өлкөнүн тышкы береселеринин - 1992-жылдагы нөлдүк деңгээлден 2005-жылы дээрлик 1,9 миллиард АКШ долларына чейин өсүп кеткендиги айкындалат. Өткөн он жылдыктардын алкагында эле тышкы карызды тейлөөдө кыйынчылыктарга дуушар болуп, КРнын мурдагы Өкмөтү тышкы карызды кыскартуу үчүн бир катар чараларды, анын ичинде 2002- 2005-жылдарда тышкы карызды кыскартуунун орточо мөөнөттүк стратегиясын кабыл алган. Бирок, бүгүнкү күндө да мамлекеттик карыз боюнча кырдаал мурункудай эле туруксуз бойдон калууда.

Ошентип, азыр Кыргызстан СССР маалындагы экономикасы өнүккөн агрардык-индустриалык өлкөдөн соода-сатык өлкөсүнө айланды. Статистика боюнча өлкөбүздүн расмий тышкы карызы 2,5 миллиард АКШ долларын түзөт. Ал эми, бул сумманы ар бир кыргыз жаранына жаш өзгөчөлүгүнө карабай бөлүштүрсөк, болжолдуу 500 АКШ долларынан же 22 500 кыргыз сомунан айланат экен. Өкүнүчтүүсү, ушунча карызга батканыбыз менен ошол акчага мурунку бийликтер көзгө көрүнөөрлүк ишкана же өндүрүш кура албаганы. "Мындай көп суммадагы акча кайда кетти?" - деген бүдөмүк суроонун жообу али күнчө жарым-жартылай бүдөмүк бойдон калып келет. Ооба, карыз берип жаткан тарап өз кызыкчылыктарына карап шарт коюшат. Маселен, кайсы бир жылы Айыл, суу чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлигине Өкмөттүн кепилдиги менен Швейцариядан асыл тукум койлорду өндүрүү боюнча долбоорго ылайык көп суммадагы каражат берилген. Бирок ага ассистент, координатор ж.б. деп жатып, жетекчилик кызматтарына бүт эле өздөрүнүн кирешелерин жиберешкен да, кирешенин дээрлик 30%га жакыны Швейцарияга кетип турган. Ошентсе да, Кыргызстанда асыл тукум койлорду өнүктүрүүдө жакшы жолго коюлду деп айта алабызбы?.. Айта берсек, мындайлар көп.

Ошондуктан, мамлекеттик карызды тескөө системасын андан ары өркүндөтүү жана карыздык туруктуулукка жетүү үчүн КРнын мамлекеттик карызын тескөөнүн орточо мөөнөттүк стратегиясын иштеп чыгуу учурдун зарыл талабы экендигин да серепчилер баса белгилешет.

Кыскасы, мурдагы президент К.Бакиев "Экономикабыз өсүп жатат" деп, күпүлдөгөнү менен анын өсүүсүнүн деле байкалаарлык түрү көрүнбөйт. Анүстүнө быйыл түштүктө болгон окуяларга байланыштуу чыгымдар көп көлөмдү түзөт. Ошондуктан, бүгүнкү күндө өсүш тууралуу эмес, экономикалык туруктуулукту сактап калуунун өзү зор маселе болуп турганын да белгилей кетүү зарыл.

Кытай – Кыргызстандын негизги соода өнөктөшү Маалыматка таянсак, акыркы 14 жыл ичинде Кытайдан Кыргызстанга 163,5 миллион АКШ доллары өлчөмүндө түз инвестиция келип түшкөн. Бул Кыргызстанга келген инвестициялардын 5,3%(пайызын) түзөт. Белгилей кетсек, бүгүнкү күнгө чейин Кытай менен Кыргызстандын ортосунда 1995-жылы 10-августта кабыл алынган "Инвестицияны коргоо жана кеңейтүү жөнүндөгү" келишими иштеп келет. Азыркы учурда Кыргызстандын аймагында 300дөн ашуун кыргыз-кытай биргелешкен ишканалары бар. Кытай – Кыргызстандын негизги соода шериктеши. Ошол эле учурда Кытай 2008-жылы Кыргызстандагы жалпы товар айлануунун көлөмү боюнча чет өлкөлөр арасында 2-орунду ээлеген. Кыргызстандын Кытай менен болгон тышкы товар айлануусу 2008-жылы 772, 6 миллион АКШ долларын түзүп, 2007-жылга салыштырмалуу жогорулаган. Андан кийинки жылдары дагы жогорулоодо.

Кыргызстан-экономикасы ачык 20 мамлекеттин катарында. Мындан 6 жыл мурда Бүткүл дүйнөлүк экономикалык форумда окулган эл аралык соода тармагына мамлекеттерди тартуу жөнүндө жасалган докладда Кыргызстандын экономикасы дүйнөдөгү экономикасы ачык 20 мамлекеттин ичине кире тургандыгы айтылган. Дегеле рынок шартында ишкерчилик чөйрөсү өнүкмөйүн, экономиканын ишенимдүү өнүгүшүн айтуу мүмкүн эмес. Негизи "экономикасы ачык" делген мамлекеттердин катарына киргенибиз менен өлкөдө коррупция өнөкөтү басылбаса, бийлик системасында бут тосулар улана берсе, анда экономикабыздын өсүшүнөн үмүт артпай эле койгонубуз дурус.

Бүгүнкү күнү Кыргызстандын абалы кандай?...

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан Кыргызстанда социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн жыйынтыгы тууралуу 2013-жылыдагы токтому менен төмөнкүлөр белгиленди.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2013-жылы экономиканын реалдуу өсүшү 2012-жылдагы 0,1 пайыздык төмөндөөнүн ордуна 10,5 пайызды түзгөндүгүн белгилейт. Жылдын башында 7,8 пайызга болжолдонгон экономикалык өсүштүн максаттуу

көрсөткүчү 2,7 пайыздык пунктка жогору болду.

2013-жылдын жыйынтыгы боюнча ички дүң продуктунын көлөмү 350 млрд. сом суммасында түзүлдү. Кумтөр кенин иштетүү боюнча ишканаларды эсепке албаганда, ИДПнын реалдуу өсүшү 5,8 пайызды түздү, 2012-жылы мындай көрсөткүч 6,3 пайызды түзгөн. Экономиканын өсүшүнө таасирин тийгизген негизги факторлор катары өнөр-жай өндүрүшүнүн олуттуу жогорулашы болду, айрым алганда Кумтөр кенин иштетүү боюнча ишканаларда алтын өндүрүүнүн көлөмү жогорулады, ошондой эле айыл чарбада, курулушта жана кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө өсүш болду.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын биргелешкен иш аракеттери инфляциянын деңгээлин бир орундуу көрсөткүчтөрдүн чегинде кармоого мүмкүндүк берди. Жылдын жыйынтыгы боюнча инфляциянын мааниси 2012-жылдын декабрына караганда 2013-жылдын декабрында 2012-жылдагы 7,5 пайыздын ордуна 4,0 пайыз деңгээлинде болду.

Бир кызматкерге орточо айлык номиналдуу эмгек акы 2013-жылдын январь-ноябрында, чакан ишканаларды эсепке албаганда 11085 сомду түздү жана 2012-жылдын январь-ноябрына салыштырмалуу 4,9 пайызга жогорулады, анын керектөө бааларынын индексин эске алуу менен эсептелген реалдуу өлчөмү 1,8 пайызга азайды.

Пенсияларды жогорулатуунун натыйжасында пенсиянын орточо өлчөмү 4478 сомго жетти жана 2012-жылга салыштырмалуу 6,8 пайызга өстү. Пенсиянын орточо өлчөмүнүн пенсионердин жашоо минимумуна катнашы 109,3 пайызды түзөт.

2013-жылдын январь-ноябрында тышкы соода жүгүртүү 6972,3 млн. АКШ долларын түздү жана 2012-жылдын январь-ноябрына салыштырмалуу 8,7 пайызга өстү. Товар жүгүртүүнүн түзүмүндө экспорттун үлүшүнө - 22,2 пайыз, импорттун үлүшүнө - 77, 8 пайыз туура келди. 2013-жылдын январь-ноябрында соода балансынын таңсыктыгы 3876,1 млн. АКШ долларын түздү жана көрсөткүч 2012-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу 9,2 пайызга жогору болду.

2013-жылдын жыйынтыгы боюнча өнөр жай ишканалары тарабынан 164,8 млрд. сом суммасына продукция өндүрүлдү же өнөр жай секторунун өндүрүшүнүн көлөмү 2012-жылга салыштырмалуу 34,3 пайызга, Кумтөр кенин иштетүү боюнча ишканаларды эсепке албаганда - 84,7 млрд. сомго жогорулады, же реалдуу өсүштүн темпи 3,5 пайызды түздү.

2014-жылдын башынан тартып текстиль жана тигүү өндүрүшүндө өндүрүштүн - 16,5 пайызга реалдуу төмөндөшү сакталууда. Өндүрүштүн көлөмдөрүнүн төмөндөшүнүн негизги себеби болуп Россия Федерациясы тарабынан тигүү продукцияларына суроо-талаптын төмөндөшүнөн улам, тапшырыктардын жоктугунан ишканалардын токтоп турушу саналат.

Электр энергиясын, газды жана сууну өндүрүүдө жана бөлүштүрүүдө 2012-жылга салыштырмалуу өндүрүштүн төмөндөшү белгиленүүдө. 2013-жылы өндүрүштүн көлөмү 22,8 млрд. сомду түздү, электр энергиясын иштеп чыгаруунун көлөмүнүн 4,9 пайызга, жылуулук энергиясын иштеп чыгаруунун көлөмүнүн 8,7 пайызга, сатып алынуучу электр энергиясынын наркысыз, электр энергиясын бөлүштүрүү боюнча кызмат көрсөтүүлөрдүн 3,9 пайызга төмөндөшүнүн эсебинен физикалык көлөмдүн индекси 98,3 пайызды түздү. Мындай төмөндөө суунун тартыш мезгилинин башталышы жана Токтогул ГЭСинин өндүрүштүк кубаттуулуктарынын толук иштебегендиги, ошондой эле жаңы генерациялоочу кубаттуулуктарды ишке киргизүүнүн жоктугу менен шартталды.

Кен казуу өнөр жайында 2013-жылдын жыйынтыгы боюнча продукция өндүрүүнүн көлөмү 5,4 млрд. сом суммасында түзүлдү жана 2012-жылга салыштырмалуу металл кендерин казуунун 32,0 пайызга олуттуу кыскаргандыгынын эсебинен реалдуу түрдө 4,6-пайызга төмөндөдү.

2013-жылдын жыйынтыгы боюнча айыл чарбасында республиканын бардык категориялардагы чарбалары тарабынан 172,0 млрд. сомго дүң продукция өндүрүлдү жана реалдуу түрдө 2,9 пайызга жогорулады, анын ичинде өсүмдүк өстүрүүчүлүк тармагы боюнча өсүү 4,9 пайызды (87 млрд. сом), ал эми мал чарбачылык тармагы боюнча өсүү 1,0 пайызды (81,4 млрд. сом) түздү.

Курулуш комплексинде капиталдык салымдардын көлөмдөрүнүн көбөйүшү белгиленүүдө. 2013-жылдын жыйынтыгы боюнча каржылоонун бардык булактарынын эсебинен негизги капиталга салынган инвестициялардын көлөмү 78,2 млрд. сомду түздү жана 2,3 пайызга жогорулады, бул 2012-жылга салыштырмалуу курулуш тармагынын 12,4 пайызга өсүшүнө алып келди.

2013-жылы кызмат көрсөтүү чөйрөсүндөгү дүң чыгаруу 297,3 млрд. сом көлөмүндө түзүлдү жана өсүштүн реалдуу темпи 105,4 пайызды түздү. Кызмат көрсөтүү чөйрөсүндөгү өсүш соода тарабынан камсыз кылынды, мында өсүш 6,9 пайызды, салым 2,3 пайыздык пунктту түздү, транспорт жана байланыш кызмат көрсөтүү чөйрөсү тарабынан 5,8 пайызга жана тиешелүү түрдө 19,5 пайызга камсыздалды, салым - 0,6 жана 1,8 пайыздык пунктту түздү.

Муну менен бирге, мамлекеттик бюджеттин кирешелеринин жалпы көлөмү, атайын каражаттарды кошпогондо, 2013-жылы 92 257,9 млн. сомду же болжолго карата 98,2 пайызды түздү. Өткөн жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу кирешелердин көрсөткүчтөрү акчалай түрдө 11 913,5 млн. сомго өстү. Өсүүнүн номиналдык темпи 114,8 пайызды түздү. Отчеттук мезгилде мамлекеттик бюджеттин кирешелеринин жалпы үлүшү, атайын каражаттарды кошпогондо ИДПга (ички дүң продукция) карата 26,4 пайызды түздү.

2013-жылдын январь-декабрында республикалык бюджеттин чыгымдар бөлүгү, атайын каражаттарды кошпогондо жана мамлекеттик карызды эсепке алуу менен 90 994,1 млн. сом суммасында же пландан 97,7 пайызга аткарылды. 2012-жылдын тиешелүү мезгилинде республикалык бюджеттин аткарылышы, атайын каражаттарды кошпогондо 81 960,5 млн. сомду түзгөн. 2012-жылдын ушул мезгили менен салыштырмалуу жалпы чыгымдар 9 033,6 млн сомго же 11,0 пайызга көбөйдү. ИДПнын (ички дүң продукция) көлөмүнө карата республикалык бюджеттин жалпы чыгымдары 2012-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу 0,9 пайыздык пунктка азаюу менен 26,0 пайызды түздү.

2013-жылдын январь-декабрында республикалык бюджеттин таңсыктыгы 2849,5 млн. сомду же ИДПга (ички дүң продукция) карата 0,8 пайызды түздү.

Натыйжада:

Кыргыз Республикасынын Президенти 2013-жылдын 21-январындагы №11 Жарлыгы менен 2013-2017-жылдардын мезгилине Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2013-жылдын 18-декабрындагы № 3694-V токтому менен бекитилген 2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүгө өткөрүү боюнча Програмада бекитти.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Кыргызстанда социалдык-экономикалык өнүгүүнүн айрым багыттары боюнча терс тенденцияларга жол бербөө, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 12-июлундагы № 408 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасын социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн 2014-жылга жана 2015-2016-жылдарга болжолунда белгиленген максаттуу макроэкономикалык көрсөткүчтөргө жетишүү максатында токтом кабыл алды.

Рецензент: к.э.н. Бекирова Д.О.